

МЕТАФОРА І ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПОЕТИЧНОЇ МОВИ

Сучасні глобалізаційні процеси та загальноцивілізаційна динаміка людства значно активізували дослідження, пов'язані з інтелектуалізацією соціуму. Гостру зацікавленість науковців цією проблемою викликало усвідомлення впливу інтелекту української нації на розбудову національної системи з усіма її підсистемами і векторами входження в глобалізовану цивілізацію XXI століття. Процес інтелектуалізації активно і прискіпливо вивчається у різних галузях знання: філософії, історії, соціології, психології, теорії комунікацій, інформатиці, педагогіці, літературознавстві, лінгвістиці, культурології тощо. У цих дослідженнях з'ясовуються суть, параметри, генетика, структура інтелекту нації, закономірності його розвитку, сучасні форми, методи, засоби інтелектуалізації українського суспільства тощо. У цьому зв'язку багато уваги приділяється підвищенню рівня державного управління інформаційними ресурсами, впровадженню інноваційно-інформаційних технологій у виробництво, освіту, науку, а також духовному збагаченню нації. Проте, незважаючи на гостроту проблеми, єдиного загальноприйнятого визначення інтелекту, інтелектуалізації досі не встановлено – кожна наука користується вужчими і конкретнішими щодо своєї специфіки поняттями. Так, наприклад, в аспекті етногенетики інтелект тлумачиться як інтегрована суспільна сила, головний чинник відродження і самоствердження нації [4; 9].

У лінгвістиці з концепцією інтелектуалізації мови пов'язують “конструктивно модельований пошук критеріїв, репрезентативних форм, характеристик і закономірностей вербального представлення свідомості, що еволюціонує” [5; 124]. Лінгвістична традиція аналізу процесів інтелектуалізації мови бере початок у вченні В. Фон Гумбольдта і його послідовників про внутрішню форму мови. Численні дослідження зарубіжних вчених, зокрема М. Блека, А. Вежбицької, Д. Девідсона, М. Джонсона, У. Еко, Е. Кассіра, Д. Лакоффа, Х. Ортеги-і-Гассета, П. Рікера, А. Річардса, Ф. Уілрайта та ін., формують теоретичні засади аналізу еволюційних процесів у мові. У вітчизняному мовознавстві орієнтиром не для одного покоління дослідників є теорія О. О. Потебні, відповідно до якої слово має один об'єктивний зміст, що дорівнює його етимологічному значенню, а другий – суб'єктивний, який включає безліч найрізноманітніших асоціацій, які воно викликає в нас. Внутрішня форма слова, за О. О. Потебнею, це “відношення змісту думки до свідомості: вона показує, як уявляється людині її власна думка”. У працях сучасних українських учених, серед яких С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, О. О. Тараненко, В. С. Калашник, Т. І. Панько, М. П. Кочерган, Л. О. Ставицька, Л. І. Шевченко, Л. В. Струганець, внутрішня форма слова у поетичному тексті тлумачиться як естетична наповненість слова у певному контексті. З метою пізнання специфіки буття мови, її закономірностей, українськими вченими досліджуються особливості функціонування

мовних одиниць у текстах різних стилів, розробляються питання семантики лексичних і синтаксичних одиниць, аналізуються джерела збагачення поетичної мови художніми засобами, зокрема й метафорами тощо. Проте, як показав аналітичний огляд літератури з лінгвостилістики, проблема інтелектуалізації поетичної метафори в українській мові ХХ століття ще потребує вивчення.

Отже, метою цього дослідження є теоретичне осмислення місця і ролі метафори у процесі інтелектуалізації поетичної мови ХХ століття. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: (1) схарактеризувати чинники, що впливають на процес інтелектуалізації поетичної мови; (2) висвітлити вплив конкретного національного, соціокультурного та емотивно-психологічного контексту на зміст метафори; (3) установити залежність між змістовим наповненням метафори й індивідуальним стилем, літературним напрямом, часом написання.

Інтелектуалізація мови безпосередньо пов'язана з еволюційною інтелектуальною динамікою людства і є показником безперервного поступового розвитку нації. Зміна парадигм мислення, іноді стрімка, неминуче позначається на динаміці і системності мовних форм: “Щоразу, коли історія взуває чоботи-скороходи (...), постають очевидні ознаки нової мови, – пише Г. Гадамер. – Я маю на увазі, зрозуміло, не абсолютно нову мову, але і не просто зміни способу вираження одних і тих самих змістів. Разом з новими поглядами зароджується й оформляється і нове мовлення” [2, 49]. Проте мова як історико-цивілізаційний феномен національної культури відображає не тільки особливості інтелектуального розвитку людства, а й, чи не в першу чергу, національну специфіку сприйняття і концептуалізації світу. Нові знакові моделі співвідношення реального – ідеального, які з'являються в процесі еволюційного розвитку нації, адекватні певному культурно-історичному середовищу.

Отже, мовні форми є динамічним явищем, логіка розвитку якого найперше залежить від еволюційної мисленнєвої активності їхніх носіїв та від соціальних і загальнокультурних чинників. Науково-технічний розвиток суспільства, що змінив уявлення людей про структуру світу, про природу фізичних явищ, про космос, дав імпульс посиленню інтелектуального начала в мистецтві ХХ ст. Інтелектуалізацію мови поезії в світовій літературі пов'язують з творчістю П. Валері і Т. С. Еліота. При всій віддаленості (мовній, територіальній, концептуальній) цих митців об'єднувало прагнення в досконалій стислій формі передати складний зміст. Стимулювали інтелектуалізацію мови художньої літератури і соціальні катаклізми ХХ ст. Так, Б. Брехт, фіксуючи тенденцію інтелектуалізації в сучасному йому мистецтві, писав: “...стосовно більшої частини сучасних художніх творів можна говорити про послаблення емоційного впливу внаслідок його відокремленості від розуму і про відродження такого в результаті посилення раціональних тенденцій (...). Фашизм з його потворним гіпертрофуванням емоційного начала (...) підштовхнув нас до особливо різкого виділення раціонального начала” [1; 160].

Українська література ХХ ст. характеризується віддаленістю від європейських літературних процесів, проте тенденція до інтелектуалізації мови простежується і в ній. Твори П. Куліша, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, а також єднання української інтелігенції у Полтаві 1903 року на відкритті пам'ятника І. Котляревському різко змінили розуміння значення, місця і ролі української мови в житті суспільства, яке існувало в ХІХ столітті. Мовотворчість названих письменників піднесла інтелектуальний рівень української літературної мови, збагатила її новими лексичними й синтаксичними засобами, продемонструвала можливості українського слова точно виражати всю складність і взаємозв'язок думок. Нова якість мови, започаткована цими письменниками, стала зразком наступним письменницьким поколінням.

Інтелектуалізація поетичної мови – це не відмова від емоційності, а більш складний спосіб її вираження. Тому інтелектуалізації зазнають і ті мовні засоби, які традиційно пов'язуються із створенням образності, емоційно-експресивного забарвлення. Так, розвиток метафори, одного з головних елементів тропеїчної системи, впродовж ХХ ст. відбувався нерівномірно і залежав не стільки від індивідуально-авторських уподобань, скільки від панівної парадигми культури певного періоду. Утвердження в українському письменстві першого двадцятиліття ХХ ст. поряд з народницько-позитивістськими таких форм і структур європейського творчого досвіду, як інтелектуалізована індивідуальна і культурна рефлексія, міфологічні форми неофольклоризму і символізму, елементи психоаналізу, спричинило асоціативну ускладненість метафор, активізувало вживання генітивних метафоричних конструкцій (*слово точене, скарби живого слова, проміння слів твоїх стоцвітними огнями, Стожарами мені горить удаліні...; гурманство слова; (Із тв. М. Зерова); Люблю слова ще повнодзвонні, як мед, пахучі та п'янкi, слова, що в глибині бездонній пролежали глухі віки (М. Драй-Хмара); слів лантухи зав'язую в думках (С. Гординський)*). У тоталітарному суспільстві мистецтво було зведене до ролі слухняного ідеологічного інструмента, а митці ставали "гвинтиками" державної машини. Тому поетична мова 40-50-х рр. ХХ ст. здебільшого збіднена, позбавлена природної пластики, метафори – трафаретні, вони не відбивають суті й динаміки нових суспільних явищ. Знекровлена, естетично вихолощена й морально розгублена у 30-х р. українська література змогла відродитися лише в 60-70 рр. Поглиблення гуманістичних засад, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів характеризує цей загалом суперечливий період. Метафори "шістдесятників" переважно ускладнені, розгалужені (*відректися метафори / розп'ятої / на шпальтах газет / повішеної / на шибеницях ефіру / засушеної / між пресом обкладинок / розбухлих книг / замацаної / у розмовах / як остання дівка (І. Калинець); На обрії душі моєї Світає Слово, щоб пливти Супроти, не за течією – В умиті зорями світи (М. Руденко)*, іноді парадоксальні, як в І. Драча (*згоряє слово, як сльоза, / Холодне солов'їне соло. / Та до сльози сльозу низав / – Стоколос нації, стоголос; Душу вдихай в слово як діло / Таким було Первослово*

/ Щоб слово не плюскло / Щоб слово тверділо / Щоб дзвеніло ясноголове), гранично концентровані, як у В. Стуса (О, скільки слів, неначе поторочі! / І всі повз мене, ніби кулі, б'ють / і всі живу мою минають суть, / а тільки строчать). За допомогою них митці передають нові поняття реальності з її багатовимірністю і непрогнозованою проблемністю. Поетичну метафору кінця ХХ ст. характеризує іронічне переосмислення минулого й сучасного життя, поєднання “низького” й “високого”, масового й елітарного, що пов'язано з соціокультурними процесами в нашому суспільстві і з особливостями розвитку світової культури (згряя слів і натовп перехожих / таке дахау лишається від цілого покоління; країна з аграрним драйвом; пастка очей; часу стрічка трофейна (С. Жадан).

Метафора є тією ланкою, яка з'єднує мінімальний контекст (бінарне словосполучення) з усім художнім текстом, далі з ідіостилем, контекстом літературного напрямку, контекстом епохи, національним стилем, культурним макроконтрактом, тобто метафора відіграє важливу роль у діалозі текстів (М. Бахтін) чи – за термінологією Ю. Крістєвої – інтертекстуальних зв'язках. Виникаючи як суб'єктивно-авторське утворення, вона привертає увагу своєю свіжістю і самобутністю, проте з часом поступово втрачає яскравість й оригінальність форми і переходить в розряд стійких зворотів чи мертвих метафор, які за функціональним значенням відносяться не до метафоричних конструкцій, а до нейтральних номінативних засобів мови. Проте метафора не була б таким популярним засобом мовного вираження і не мала б такої сили впливу, якби вона не володіла здатністю постійно відроджуватися. При зміні контексту загальномовна метафора може набувати оригінального семантичного звучання, передаючи значення, які до того ще не мали формального втілення в мові (Пор.: загальномовні метафори *залізна логіка, течія думки* і індивідуально-авторською *логіки залізна течія; вечір надходить і вечора легка хода* (М. Зеров). “Пізнання світу в науці, – вважає У. Еко, – має свій дозволений шлях, а кожне поривання митця до осяяння, навіть коли воно поетично плідне, завжди має у собі щось двозначне. Крім того, що мистецтво пізнає світ, воно ще й продукує доповнення світу, продукує незалежні форми, що долучаються до тих, які вже існують, виявляючи власні закони і проживаючи власним життям. Кожну мистецьку форму найкраще розглядати, якщо не як заміник наукового пізнання, то як епістемологічну метафору: тобто у кожному сторіччі спосіб створення форм мистецтва відображає шляхом уподібнення, метафоризування і власне вирішенням концепції образу спосіб бачення реальності наукою і культурою епохи” [3; 536].

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що метафора, як один із способів перетворення слова, є показником еволюційної інтелектуальної динаміки поетичної мови. Метафоричні висловлювання не тільки відображають і експлікують метафоричне сприйняття дійсності, але і впливають на його формування, оскільки означувальним або допоміжним суб'єктом метафори стають концептуалізовані й відображені в значеннях слів об'єкти. Метафоричне конструювання реальності є одним із видів спеціальної рефлексії, тому метафоризація це не тільки спосіб

мовного оформлення нових реалій, але й особлива форма їх осмислення, що об'єднує в собі різні шари знань; гіпотези, припущення зливаються в акті метафоризації в єдине ціле з верифікованими знаннями.

Використана література:

1. Брехт Б. Краткое описание новой техники актерской игры, вызывающей так называемый "эффект очуждения" // О театре. – М., 1960.
2. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М., 1991.
3. Еко У. Поетика відкритого тексту // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2001.
4. Україна: інтелект нації на межі століть / В.К. Врублевський, В.М.Ворона, Ю.М. Канигін та ін. – К., 2000.
5. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001.

Лісничий Д.В.

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИКО-ФОНЕТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ДЕНДРОНІМІВ І ВІДДЕНДРОНІМІЧНИХ ДЕРИВАТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Крім константних елементів і відношень, що є основою мовних норм, [1] в українській мові існують ще й варіантні елементи та відношення. Питання мовних варіантів висвітлюють у своїх працях російські мовознавці В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, Ф. П. Філін, Р. П. Рогожнікова, О. І. Блинова, К. С. Горбачевич, Е. Д. Головіна та ін. В українському мовознавстві явище варіантності розглядається у дослідженнях М. Д. Карп'юк, В. А. Чабаненка, Л. І. Кучеренка.

У пропонованій статті подається лінгвістична характеристика лексико-фонетичних варіантів дендронімів (назв деревних рослин) і віддендронімичних дериватів сучасної української літературної мови. Матеріалом дослідження слугували лексикографічні праці ХХ ст. „Словарь української мови: В 4-х т. “Б. Грінченка (СГ) і „Словник української мови: В 11 томах” (СУМ), а також тексти оригінальних українських поезій I половини ХХ ст.

Вивчення лексико-фонетичних варіантів української мови є актуальним, бо при укладанні тлумачних словників виникають питання щодо їх опису й фіксації. Тому є необхідним проаналізувати умови виникнення цих варіантів у сучасній українській літературній мові й дослідити специфіку їх функціонування в системі поетичних творів I половини ХХ ст.

Лексико-фонетичні варіанти слів – лексеми, що за морфемної та семантичної тотожності різняться або звуковим складом кореневої морфеми (фонетичні відмінності афіксальних морфем призводять до порушення умов лексико-фонетичного варіювання – морфемної тотожності лексем), або місцем наголосу. У зв'язку з цим серед лексико-фонетичних варіантів слів можна виділити фонематичні,